

Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 65-69; 10. Цілина М.М. Структурно-семантичні моделі назв приватних підприємств м. Києва / М.М.Цілина // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – Випуск 1. – С. 160 – 166; 11. Шестакова С.О. Лексико-семантичні інновації в системі української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С.О. Шестакова. – Харків, 2002. – 20 с.; 12. Gaczyńska-Prłowarska H. Nazwy pensjonatów i domów wczasowych w Karkonoszach / H Gaczyńska-Prłowarska // Z najnowszych tendencji w polskim nazewnictwie. – Łask: Oficyna Wydawnictwa LEKSEM, 2005. – S. 99-108; 13. Seiffert I. Nazwy wrocławskich aptek – przeszłość i współczesność / I. Seiffert // Z najnowszych tendencji w polskim nazewnictwie. – Łask: Oficyna Wydawnictwa LEKSEM, 2005. – S. 83-98.

Іваненко І.М., Берещук О. (Київ, Україна)
Мовна категорія кількості в українській, російській
та польській мовах

В статье исследуются проблемы происхождения и развития названия числа и количества, составляющих в украинском, русском и польском языке отдельную часть речи - числительное.

Ключевые слова: категория количества, числительные, этимология.

У статті досліджується проблеми походження і розвитку назв числа й кількості, що в українській, російській та польській мовах становлять окрему частину мови – числівник.

Ключові слова: категорія кількості, числівники, етимологія.

The article studies problems of genesis and evolution of terms denoting numbers and quantity, which constitute a separate part of speech of numerals in Ukrainian, Russian and Polish.

Key words: category of quantity, numerals, etymology.

Категорія кількості відбиває одну з найзагальніших властивостей буття. Вона є необхідним елементом пізнання дійсності, а число й величина, у яких конкретизується кількісна визначеність світу, - невід'ємні складники його практичного освоєння, усієї активної діяльності цивілізованої людини. Крім числа й величини, кількість знаходить своє втілення також в об'ємі, у ступені й інтенсивності розвитку тих чи інших сторін об'єкта, у темпах протікання процесів, у просторово-часових властивостях явищ і т. ін.

Мета статті – проаналізувати мовні категорії кількості в українській, російській та польській мовах.

У мові категорія кількості може бути виражена різними засобами. Серед них найважливішими є морфологічні (насамперед граматична категорія числа) і лексичні.

«Кількість – філософська категорія, що виражає зовнішню визначеність об'єкта: його величину, число, об'єм, ступінь розвитку властивостей та ін.»[4]. Як і будь-яка логіко-граматична категорія, кількість у тому чи іншому аспекті знаходить своє втілення в усіх мовах. Однак досліджувана мовна категорія має

унікальну понятійну основу, завдяки чому вона отримує різноманітні засоби репрезентації в залежності від особливостей конкретної мови.

Мовна категорія кількості – це результат складної, інколи суперечливої, взаємодії об'єктивного світу й людської свідомості. У процесі аналізу мовних засобів вираження категорії кількості виявляються суперечності не лише логічного, а й граматичного плану, що слугує підтвердженням того, що закони розвитку категорії кількості в об'єктивному світі, свідомості та мові відмінні.

Кількість – це загальна категорія, в яку іноді об'єднують декілька різних, окремих категорій, які в тому чи іншому плані пов'язані своїми значеннями з поняттям кількості. Доцільність такого об'єднання пояснюється частим сплетінням різних значень кількісного порядку. Клас слів, що позначають число й кількість, виділяється в окрему частину мови – числівник.

Більш чи менш повно описано системи числівників у сучасних слов'янських мовах. Крім відповідних розділів у граматиках, існують ґрунтовні монографічні дослідження числівників в українській мові Г.П. Арполенка, К.Г. Городенської, Г.Х. Щербаток [1], у польській – Н.Grappin [5], Z. Klemensiewicz [6]. Нові явища у функціонуванні українських числівників, деякі проблеми їхньої історії на широкому тлі становлення слов'янських числівників як частини мови висвітлено у фундаментальній монографії Ю.Шереха.

Крім названих учених, чимало зробили для вивчення числівників (у тому числі їхньої історії) у різних слов'янських мовах Ю.О. Карпенко, С.К. Богдан, К.М. Мізіна (українські числівники), І.М. Багрянський, С.М. Глуסקіна, Л.Н. Дровнікова (російські), Я.Зенюкова (польські), багато інших авторів численних статей і розвідок.

Отже, можна констатувати, що і сучасний стан, та історичний період досліджені досить повно.

Мабуть, першим відомим нам математичним документом є вовча кістка, знайдена в 1937 р. на території тодішньої Чехословаччини при розкопках, що відносяться до часів палеоліту. На кістці висічено 55 глибоких зарубок, причому перші 25 групуються по 5.

Найдавнішими письмовими пам'ятками, де зафіксовані числа та операції з ними, є єгипетські, зокрема так звані кахунські папіруси. У давніх греків існувала алфавітна система нумерації (очевидно, запозичена від фінікійців), яка ускладнювала операції над числами.

Від давніх греків алфавітна система позначення чисел була запозичена слов'янами. Однак ще в старослов'янських пам'ятках поряд з алфавітною системою зустрічаються й числа, записані словами. З часом вони з'являються і в пам'ятках інших слов'янських мов, що дозволило пізніше вивчати історію числових назв. Їхні форми, порівняно з іншими словами, здавна виявляли певну специфіку, поступово вона поглиблювалася, і в сучасних мовах назви чисел становлять окрему частину мови.

Числівники виявляють велику типологічну спільність не тільки в межах слов'янських і далі індоєвропейських мов, а й у багатьох інших мовах народів, що ввійшли в орбіту сучасної цивілізації. Стрижень числівникової системи

становлять кількісні числівники; вони можуть бути розташовані в один ряд, де кожний наступний числівник позначає число, більше за попереднє на одиницю. Теоретично такий ряд можна продовжувати нескінченно, що відбиває в мові нескінченність натурального ряду чисел і врешті-решт безмежність і нескінченність Всесвіту (відкриття від'ємних величин дозволило продовжити ряд натуральних чисел у зворотному від одиниці й нуля напрямі). Організуючим началом, що вносить чіткість і стрункий порядок у зростаючий ряд чисел та числівників, що їх називають, є десяткова система, яка безпосередньо відбивається не тільки у внутрішній організації числового ряду, а й у формах числівників.

Винятковою особливістю числівників у порівнянні з усіма іншими частинами мови є наявність спеціальних цифрових символів для письмової фіксації перших дев'яти назв чисел і можливість передати за їх допомогою (а також нуля) будь-яке число (кількість).

Зручне й компактне цифрове написання чисел виконується за певними правилами – так званою позиційною системою: значення цифри визначається не тільки її формою, а й місцем у ряду інших цифр. Винахід цієї системи фіксації кількості дав могутній поштовх для розвитку математики як науки, оскільки істотно полегшив операції з числами і тим самим справив величезний вплив на весь хід цивілізації.

Кількість може виражатися також словами, що не мають числівникових коренів: укр.: *багато, мало, безліч, достатньо, сила-силенна*; заст.: *копа, чисниця*; рос.: *масса, множество, полным-полно*; заст.: *куча* 'кількість худоби, що виганяється від одного господаря на пасовище' [7]; польськ.: *kapka (kapke), kopa (kore), swiat* 'дуже багато', *okropnie* 'те саме', *siag, siaga* 'міра довжини' тощо.

Десяткову позиційну систему числення з однаковим зображенням цифр прийнято зараз в усьому цивілізованому світі. Отже, можна твердити, що сучасне вираження категорії кількості є важливим складовим елементом загальнолюдської культури (яка твориться в наш час не тільки стихійно, а й свідомо), сприяє виробленню єдиних форм наукової, технічної і навіть побутової цивілізації.

Ще М.Я. Марр [3] називав числівники «міжнародною категорією мови», підкреслюючи їх виняткову роль у спілкуванні. Продукт цивілізації, сучасна числівникова система з'явилася в результаті давньої та тривалої взаємодії мов та їх носіїв. Без наявності співвідносних величин не міг відбуватися в давнину спочатку еквівалентний обмін, а потім і торгівля. Торговельні, культурні, політичні стосунки сприяли уніфікації засобів вираження кількості.

Уявлення про число і кількість у кожний історичний період, у кожен епоху органічно входили в загальне коло поглядів на природу, на людину і суспільство, і разом з цими поглядами передавалися від покоління до покоління. Частково давні погляди дійшли до наших часів. Важливим джерелом реконструкції давньої духовної культури є етнографія та фольклор слов'янських народів.

Поряд з культурною, філософською традицією у поглядах на число як на явище таємниче, містичне здавна існувала схожа традиція й у глибинах народної свідомості. Здавна і до сьогодні простежуються зокрема прослідки різного

ставлення до чисел і різної їх оцінки в плані не тільки безпосередньо кількості, а й «якості» - як особливо важливих або щасливих чи нещасливих.

Емоційно по-різному сприймалася (а подекуди сприймається й досі) найзагальніше виражена кількість як парна або непарна. У діалектичній єдності парного/непарного останнє розглядалося як негативна частина, як знак біди, вісник нещастя. Не випадково воно називається лихим, укр.: *чѣт чи лишка*, польськ.: заст. *licho* 'непарне число'. Розмежування парного і непарного числа як відповідно щасливого чи нещасливого постійно враховувалося і часто-густо враховується й досі в народних традиціях, звичаях, обрядах, висловлюваннях: *licho nadalo* — *нелѣгкая принесла*.

Особливе місце в житті давньої людини, її трудовій діяльності й побуті займали особи, предмети, явища, події, пов'язані з порядковим числівником *перший*. За магічною синеодохою, *перший* ізоморфний усьому ряду однорідних предметів чи явищ. Спеціальна увага приділялася *першій* дитині в сім'ї чи *першому* приплоду худоби, *першому* снопу, зжатому в жнива на полі, *першому* плоду дерева. Чимало прикмет і традицій пов'язано з *першим* днем року, *першим* днем одруження, *першим* днем збирання врожаю чи випасання худоби тощо.

Ще з давніх часів до ряду особливо важливих сакральних чисел, що описували основні координати Всесвіту, належало число *три*. У Піфагора та та його послідовників це найбільш довершене, священне число, що несе в собі гармонію й рівновагу, символізує початок, існування та кінець світу. Міцно увійшло воно в різноманітні обряди й звичаї слов'ян, частіше за інші зустрічається у фольклорі, в різних засобах лікування, рекомендованих народною медициною.

Вірили, що магічна сила числа *три* зростає (очевидно, потроїться), якщо його збільшити *втричі*, тобто замінити на число *дев'ять*. Поруч з *три* або замість нього це число виступає у весільній обрядовості; важливим строком є *дев'ятий* день у поховальному обряді; поширеним було число *дев'ять* у народній медицині.

Особливого значення надавалося також *дев'ятці*, помноженій на *три*. Характерно при цьому, що як добуток називалися саме ці два магічних числа, а не арифметичний результат їх множення: *тридев'ять*.

У слов'янських обрядах фігурує й число *сім*. Як сума двох основних констант - чисел *три* і *чотири* - воно з глибокої давнини теж вважалося магічним. Коріння його магії виявлено ще в палеоліті. Походження її пов'язується із спостереженнями за Місяцем і виділенням часу (*сім* днів) однієї його фази. За вживаністю, однак, число *сім* у слов'янській обрядовості поступається числам *три*, *дев'ять* і навіть *тридев'ять*.

Серед чисел, що фігурують в обрядах, є також *дванадцять*, *двадцять чотири* і *сорок*.

Глибоку архаїку у вживанні числових назв збережено в слов'янському, зокрема східнослов'янському фольклорі. Колядки, щедрівки, пісні, казки, голосіння, обрядові тексти різного характеру, прислів'я, приказки, інші жанри демонструють певну специфіку функціонування чисел. Зовнішнім виявом цієї

специфіки є насамперед традиційність тих же «магічних» чисел - *три, дев'ять, сім, тридев'ять, дванадцять, сорок* і под.

Серед них особливе місце належить числу *три*, в казках: *три брати, три дороги, три загадки, три царства* і т.ін.; у піснях: *три садочки, три дубочки, три гори, три тополі*; у колядках і щедрівках: *три свічі, три яголи, три вістоньки, три святителі, три radoці, три любляночки*.

Формули з числами є традиційними і для такого архаїчного жанру, як замовляння. Засновані на вірі в силу магічної дії проголошеного слова, вони промовлялися з метою досягти того чи іншого конкретного результату: вилікувати хворого, викликати дощ, відвернути град, загасити пожежу, домогтися взаємності в коханні. Замовлянням властиві не тільки одиничні сполучення назв предметів з назвами чисел, а й їх повтори та варіації, укр.: *ішло три брати трьома дорогами; бігли три дівчини, вирвали три очеретини та заткнули три жерели*; польськ.: *zgarbić się we czworo, gadać trzynaście*; рос.: *возьми тридевять ключей, отпирай тридевять замков; из 77 жилочек, из 77 суставчиков* – і т.ін.

Характерно, що при поширеності архаїчного числівника *тридев'ять* (при цьому не тільки в текстах замовлянь, а й навіть у коментарях, описах супровідних обрядів) ніколи не вживається сучасне сполучення *двадцять сім*.

Аналіз численних українських, російських, польських замовлянь доводить, що назви чисел вживані в них не для того, щоб позначити кількість предметів або їх порядковість, як, скажімо, в побутовій мові. Функції числівникових утворень тут інші. Їх наявність – один із засобів побудови магічного тексту, що є вербальною частиною обрядового дійства, спрямованого на певний об'єкт. Коріння такого ставлення до чисел слід шукати в прадавніх уявленнях про їх містичну сутність і далеко за межами слов'янського світу.

У замовляннях, з огляду на архаїку й консервативність текстів, основні сакральні доміанти збережені найповніше, і функції їх як символів виявляються найвиразніше. Щодо інших фольклорних жанрів - казок, пісень, прислів'їв тощо – можна говорити більше про традиційність уживання числових назв, насамперед чисел *три* і *сім*.

Давній семантичний ореол окремих числових назв підтримується помітною схильністю до них у сучасній художній літературі, насамперед у поезії (пор. ще у Шевченка: *три шляхи широкії, три літа, треті півні*; у Пушкіна: *три сестриць, семь богатырей, за тридевять земель*; аж ніяк не випадкові й містичні *три карти* в «Піковій дамі» - і т.ін.).

Таким чином, можемо констатувати, що проблема вживання числівників у різних жанрах фольклору й художньої літератури, у творах поетів і прозаїків, без сумніву, виходить далеко за межі констатації ступеня поширеності освячених давньою традицією «магічних» числових назв. У структурі художнього тексту назви кількості можуть ставати елементами естетичного ряду, служити вихідним матеріалом для побудови поетичних образів, змінюючи функції, набувати нових символічних і метафоричних значень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арполенко Г.П. Числівник української мови. / Г.П. Арполенко, К.Г. Городенська, К.Х. Щербатюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 242 с.; 2. Лазаренко О.М. Фонетичні особливості польської мови в Україні в XVII ст. (на матеріалі творів Лазаря Барановича) // Українське мовознавство (Міжвідомчий науковий збірник). – Вип. 29-30. – К., 2004. – С. 190-194; 3. Марр М. Я. Вибрані твори. Проблеми граматики. – К., 1938. – Т. 2. – С. 13–33; 4. Советский Энциклопедический Словарь / Под ред. А.М. Прохорова. – М., 1989. – 1632 с.; 5. Grappin H. Les noms de nombre en polonais. - Krakow, 1950. - 166 s.; 6. Klemensiewicz Z. Liczebnik gływny w polszczyznje literackiej. - Prace filologiczne, t. XV, cz. 1, - Warszawa, 1930; 7. <http://slovardalja.net/>.

Калениченко М.М. (Київ, Україна)

Статус орудного відмінка при безособово вжитих дієсловах із значенням породження запаху (на матеріалі чеської та української мов)

У статті розглядаються безособові речення у сучасній чеській та українській мовах. Основну увагу приділено способам та засобам морфологічного вираження суб'єкта, семантичним і структурним параметрам таких безособових одиниць.

Ключові слова: *безособове речення, предикативна основа, структурна модель, семантична група.*

В статті рассматриваются безличные предложения в современном чешском и украинском языках. Особое внимание обращается на способы морфологического выражения субъекта, семантические и структурные параметры данных безличных единиц.

Ключевые слова: *безличное предложение, предикативная основа, структурная модель, семантическая группа.*

The article deals with impersonal sentence of modern Czech and Ukraine languages. Basic attention is spared the semantic and structural parameters of such impersonal units, means morfological expressions of the subject.

Key words: *impersonal sentence, predicate stem of the sentence, structural pattern, semantic group.*

Безособове вживання особових дієслів у чеській та інших слов'янських мовах привертало увагу багатьох дослідників. Перші спроби аналізу природи і структури безособових речень, головний член яких виражений особовими дієсловами, зроблено ще в працях О.О.Потебні та Д.М.Овсяннико-Куликовського. Об'єктом їхньої уваги була структура безособових речень взагалі, характерною ознакою яких вони вважали відсутність підмета. Такий підхід уможливив лише формально-граматичний аналіз безособових речень з особовими дієсловами. Науковий інтерес становлять зауваги цих учених про існування своєрідної градації типів речень за рівнем суб'єктності/безсуб'єктності, про причини й умови редуції в безособовому реченні підмета-суб'єкта та про основні лексичні групи безособових дієслів і структуру утворюваних ними конструкцій.